

Намалява ли относителният дял на „икономиката в сянка“ в България: оценки на наемния труд

Емилия Ченгелова*

Резюме: Статията представя сравнителен анализ на оценките на наетите лица в българската икономика за обхвата и разпространението на „икономиката в сянка“. Анализът на оценките на наетите лица позволява да се направи общата констатация, че през 2014 г. в сравнение с 2010 г. относителният дял на „икономиката в сянка“ в България е редуциран, макар да остава на едно от най-високите нива сред страните членки на ЕС. За периода 2010-2014 г. се очертават тенденции за намаляване на типичните сиви практики в две области на стопанската дейност – трудовоправното и осигурителното законодателство. Въпреки това, неформалността е изключително „пластична“ и показва тенденция за модифициране, като през 2014 г. най-широко разпространената сива практика е работа на трудов договор за определена сума плюс устни договори за по-високо заплащане на необлагаем кеш. Така независимо от тенденцията за намаляване, и през 2014 г. „икономиката в сянка“ продължава да бъде трайно присъстващ елемент от трансформацията на българското общество.

Ключови думи: неформална икономика, „икономика в сянка“, сиви практики, сенчести практики, толерантност и чувствител-

* Емилия Ченгелова е доктор на социологическите науки, професор в Института за изследване на обществата и знанието – БАН, e-mail: chengelova@gmail.com

ност към „икономиката в сянка“, икономическа принуда.

JEL: E26, O17, D73.

1. Въвеждащи методологически бележки

Необходимостта от изучаването на „сенчестите“ (или познатите още като „сиви“) практики в икономиките на съвременните общества се признава от все повече изследователи, в това число транзитолози, социолози, статистици и икономисти. Поради упоритата „устойчивост“ на сенчестите практики, редица транзитолози, икономисти и социолози възприемат, анализират и тълкуват **неформалността като обективно детерминирана и присъща характеристика на съвременните икономики**. Тенденциите за нарастващата глобалност допринесоха за бързия „експорт и импорт“ на сенчестите практики и превръщането им в траен елемент от пазарното поведение на съвременните икономически субекти. Сенчестите икономически практики са наднационални, макар че в контекста на всяка една национална икономика придобиват специфични очертания и имат характерни особености.

Темата за сенчести икономически практики е в „дневния ред“ и на трансформацията на българското общество, макар че икономисти, статистици и социолози не са едно мнение за това какъв е относителният дял на сенчестите практики в българската

Икономическо развитие

икономика. Представяните данните варират в изключително широк диапазон – от 10 % (НСИ, 2010 г.), до 40 % (ЦИД, 2010 г.), 42 % (Гоев, 2010 г.), 48,6 % (АИКБ, 2010 г., оценки на работодателите) и дори до 58,0 % (АИКБ, 2010 г., оценки на населението). По оценки на АИКБ тенденцията през 2013 и 2014 г. е към постепенно ограничаване на нивото на сенчестите практики в националната икономика. Според изследванията на АИКБ¹, повратната точка е през 2012 г., когато се установява забележим спад в обхвата на една немалка част от типичните за българската икономика сиби практики. Обяснението за различията в оценките и числата за обхвата и разпространението на сенчестите икономически практики е в използвания различен концептуален апарат, както и в същностно нееднакви парадигмални подходи за конструиране на методологии за емпирично изучаване на сенчестите икономически практики. Тук съзнателно се абстрахираме от дискусията за липсата на консенсус по отношение на концептуалния апарат и използваните методологически подходи. Ще напомним само, че в специализираната литература **се използват паралелно 25 различни понятия**, дефинициите на които показват, че наред с терминологичния хаос е налице и неправомерно дефиниране (прекалено широко или неоправдано редуцирано) на самото съдържание на използваните понятия.

Така например, широко разпространено понятие „неформална икономика“ се използва в два аспекта. 1) Като понятие от родов характер, с което се описват **всички видове дейности**, извършвани в нарушение на съществуващите официални предписания и правила за стопанска дейност. В този

¹ Има се предвид серията от национални представителни изследвания сред работодателите, работниците/служителите и населението, реализирани като елемент от проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“. Проектът е осъществен през периода 2009-2014 г. от АИКБ в партньорство с КНСБ. За повече подробности виж: <http://www.ikonopikanasvetlo.bg/>.

смисъл понятието се разбира и използва в социологията² и икономическите изследвания. 2) Като видово понятие, с което се обозначава **само един конкретен вид** от дейностите в нарушение на официалните правила. По-точно, става дума за т.н. домашна или натурална икономика/натурално стопанство. В методологически план проблемът е сериозен, тъй като двете употреби на понятието „неформална икономика“ се правят паралелно, а повече от очевидно е, че в първия случай получаваните данни визират относителните дялове на всички видове нарушения на съществуващото законодателство, докато във втория случай цитираните данни се отнасят само до дейностите в натуралната икономика. Това води до невъзможност за извършване на научно обосновани сравнителни анализи и съществено затруднява процеса по изследване и обяснение на неформалните икономически дейности.

В последните 15-16 години все повече икономисти използват конструкта „**икономика в сянка**“ (**shadow economy**). Конструктът „икономика в сянка“ (shadow economy) е разработен и утвърден в изследователската общност от австрийския макроикономист Ф. Шнайдер (Schneider, 1998, 2005, 2007, 2011). В българската изследователска практика в последно време бяха реализирани поредица от емпирични социологически изследвания, резултатите от които доказаха онтологичната релевантност и инструменталната адекватност на конструкта „икономика в сянка“ (Ченгелова, 2011, 2012, 2013, 2014). В съдържателно отношение, „икономиката в сянка“ се схваща като един от дяловете на неформалната икономика. Към „икономиката в сянка“ се отнасят съзнателните или несъз-

² Трябва да се има предвид, че статистиката, която чрез специални методики събира данни за относителния дял на дейностите, извършвани в нарушение на официалните правила, работи едновременно с две понятия – „скрита икономика“ и „нерегистрирана икономика“. В тях обаче не се включва черната (криминализираната) икономика, тъй като не са разработени надеждни инструменти за нейното измерване и отчитане.

нателните нарушения на официално съществуващото трудово, социално осигурително и финансово законодателство. От своя страна, „нарушителите“ на официалните правила и норми се разделят на два вида – сиви икономически субекти и скрити икономически субекти. С първото понятие се означават легално съществуващите икономически субекти, които в своята дейност нарушават официалното законодателство с цел спечелване на сравнителни предимства, постигнати на по-висока рентабилност и максимизиране на печалбата. Скритите икономически субекти официално не съществуват – те не са регистрирани като икономически играчи и в този смисъл за невидими за правната система. Не се съобразяват с действащото законодателство и не плащат дължимите данъци за извършваната от тях стопанска дейност (Ченгелова, 2013, 2014). В контекста на така възприетата теория, за целите на емпиричното изучаване на формите на нарушения на действащото икономическо законодателство се работи с две операционални понятия – сенчести икономически практики и сиви икономически практики. Те коректно отразяват континуума на конструкта „икономика в сянка“, а в същото време са елемент от общественото мнение за този тип стопански нарушения. Последното е особено важно, тъй като прави възможно емпиричното им изучаване чрез социологически изследвания.

Настоящият текст е фокусиран върху **оценките на наетите лица**, които са една от страните в производствените отношения. Традиционно се приема, че когато се изучават обхватът и разпространението на сенчестите икономически практики, работодателите са надеждният източник на емпирична информация. Изследванията действително потвърждават, че оценките и мненията на работодателите са с най-висока степен на достоверност, особено когато става дума за оценяване на относителния дял на „икономиката в сянка“ в национален и браншови мащаби. Но наетите лица са други-

ят важен източник на информация, тъй като по силата на своята позиция в системата от производствени отношения са преки свидетели и в редица случаи са (съ)участници в реализирането на сенчестите практики.

Анализът се основава на емпирични данни от реализираните през периода 2010-2014 г.³ емпирични социологически изследвания сред наетите лица в България: 1) национално представително изследване сред наетите лица (2010 г., двустепенна стратифицирана извадка с обем 1000 единици); 2) представително изследване в 11-те индустриални бранша (2012 г., двустепенна стратифицирана извадка с обем 500 единици); 3) представително изследване в 11-те индустриални бранша (2013 г., двустепенна стратифицирана извадка с обем 500 единици); 4) национално представително изследване сред наетите лица (2014 г., двустепенна стратифицирана извадка с обем 1500 единици). И при четирите изследвания емпиричната информация е събрана с изследователски инструментариум, разработен на основата на една и съща система от емпирични индикатори. Използвани са идентични модели на извадките. Така са създадени методологически условия за сравнимост на емпиричните данни, което позволява извършването на сравнителни анализи за обхвата и разпространението на сенчестите икономически практики в България.

2. Актуални оценки на наетите лица за относителния дял на „икономиката в сянка“ в България

Един от традиционните въпроси при емпиричното изучаване на сенчестите

³ Изследванията са реализирани в рамките на цитирания проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“. В контекста на цялостната философия на проекта се работи с понятието „неформална икономика“, като за целите на емпиричните социологически изследвания са използвани понятията „сива икономика“ и „сиви практики“. За повече подробности виж: <http://www.ikonomikanasvetlo.bg/>.

Икономическо развитие

икономически практики е какъв е техният относителен дял в контекста на националната икономика. Поради спецификата на емпиричните социологически изследвания и най-вече предвид предположението средното ниво на информираност на наетите лица, при проведените изследвания е търсена оценка за относителния дял на „икономиката в сянка“ – разбрана като съвкупност от икономически дейности. Затова получените оценки не визират относителния дял на „икономиката в сянка“ от БВП, а следва да се тълкуват като относителен дял на нарушенията в стопанската дейност на легално съществуващите икономически субекти. Тъкмо тази специфика на търсените оценки доведе до факта, че оценките на работодателите се оказаха с най-висока степен на достоверност, докато най-ниска степен на достоверност се отчете при оценките на населението. Емпиричните данни показаха, че в своите оценки наетите лица заемат междинно положение – оценките им не са така хиперболизирани, както оценките на населението, но в същото време имат сложна структура в сравнение с оценките на работодателите. Оценките на наетите лица са по-сложно конструирани, тъй като са проекция не само на личните им впечатления, наблюдения и преценки, но и на споделени оценки от техни близки, приятели, роднини. Така към собствените си впечатления респондентите добавят и впечатленията на техни близки, приятели, роднини. В крайна сметка, оценките на наетите лица за относителния дял на „икономиката в сянка“ са функция на личния им опит и на привнесените, инкорпорирани социални структури (в смисъла на Бурдию, 2005: 98).

Наличните емпирични данни от изследванията през периода 2010-2014 г. позволяват да се идентифицира динамиката на „икономиката в сянка“ – така, както е преценяват наетите лица. Според тях, отно-

сителният дял на „икономиката в сянка“ е бил 48,6 % през 2010 г., след което се наблюдава спад през 2011 г. до ниво от 41,3 %, обратно повишаване до 50,9 % през 2013 г. и отчетлив спад през 2014 г. до 31,6 %. Високите стойности през 2013 г. имат методологическо обяснение. Тогавашното изследване е реализирано на терен през септември-октомври 2013 г., в ситуация на безпрецедентна в най-новата история на България политическа и парламентарна криза. Елементите на несигурност и нестабилност се отразяват върху общественото мнение, като в подобни моменти преваляваща сила имат критичните и негативните оценъчни модели. Това общо социално-психологическо настроение повлия и върху мненията на изследваните лица за „икономиката в сянка“. Респондентите демонстрираха по-висока критичност към гържливостта и институциите и масово дадоха по-високи оценки за нивото на сивия сектор в страната. Фигура 1 илюстрира установените тенденции.

Получените оценки за 2014 г. се потвърждават и от актуализираното число на Композитния индекс „Икономика на светло“, който при последната си актуализация през юли 2014 г. оцени светлата част на икономиката⁴ в България на ниво от 68,24, което с други думи означава, че сивата икономика заема 31,76 единици.

Направените констатации за мнението на наетите лица за обхвата на „икономиката в сянка“ кореспондират позитивно и с оценките на наетите лица за тенденциите в развитието на неформалния сектор през периода 2013 г.-2014 г. Ако през 2012 г. в сравнение с 2010 г. делът на наетите лица, според които сивият сектор у нас нараства, е намалял от 32,7 % на 28,4 %, то

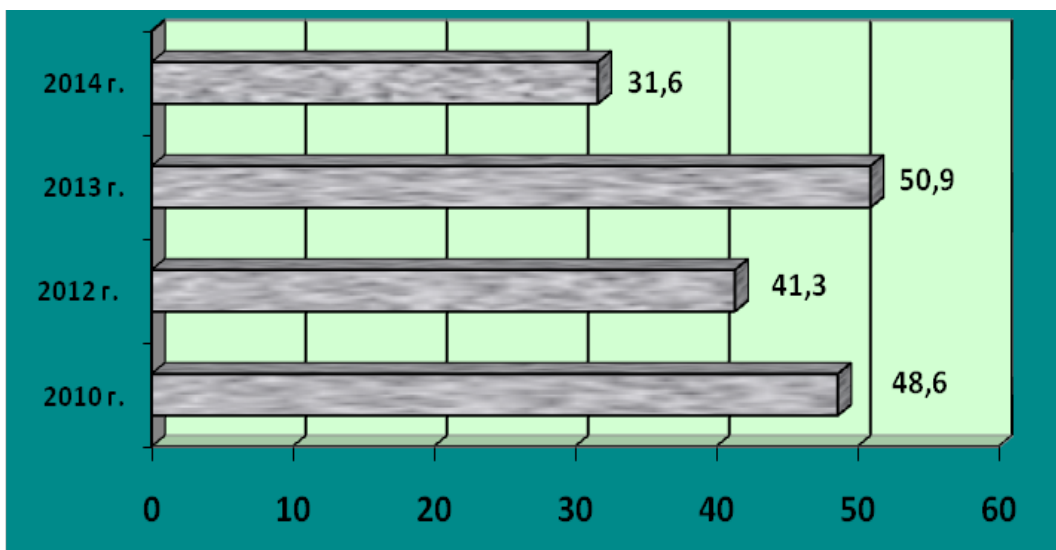
⁴ Композитният индекс „Икономика на светло“ е конструиран в рамките на проект „Ограничаване и превенция на „икономиката в сянка“ и се изчислява от началото на 2011 г. За подробности, виж сайта на проект „Ограничаване и превенция на „икономиката в сянка“: <http://www.ikonomikanasvetlo.bg>

Икономическо развитие

„Икономиката в сянка“

през 2013 г. този дял отново се връща към нивата от 2010 г. и дори леко нараства до 34,4 %. През 2013 г. почти три пъти намалява в сравнение с 2012 г. делът на лицата, които твърдят, че сивият сектор се свива – през 2010 г. те са 10,9 %, през 2012 г. нарастват до 16,4 %, но през 2013 г. отново спадат до 4,8 %. През 2014 г. промяната в

обществените оценки е драстична – само 11,5 % считат, че през 2014 г. в сравнение с 2009-2010 г. „икономиката в сянка“ се е разраснала. Най-големият сформирани дял от оценките на респондентите (43,7 %) подкрепя мнението, че през оценявания период „икономиката в сянка“ се е свила (виж таблица 1§).

Фигура 1. Оценки на наетите лица за относителния дял на „икономиката в сянка“ в България през 2014 г. в сравнение с 2010 г., 2012 г. и 2013 г.

Източник: Проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“, национални представителни изследвания сред наетите лица през 2012, 2013 и 2014 г.

Таблица 1. Оценки на наетите лица за тенденциите в обхвата на „икономиката в сянка“ в България през периода 2009-2014 г.

Тенденции	Оценки на наетите лица за периода 2009-2010г.	Оценки на наетите лица за периода 2011-2012г.	Оценки на наетите лица за периода 2012-2013г.	Оценки на наетите лица за 2014 г. в сравнение с периода 2009-2010 г.
Делът на „икономиката в сянка“ е нараснал	32,7	28,4	34,4	11,5
Делът на „икономиката в сянка“ се е свил	10,9	16,4	4,8	43,7
Няма осезаема промяна	36,4	38,4	45,6	28,2
Не могат да преценят	20,0	16,8	15,2	16,6

Източник: Проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“, национални представителни изследвания сред наетите лица през 2012, 2013 и 2014 г.

Анализът на емпиричните данни от проведените изследвания показва също така, че е налице корелация между реалните нива на сив сектор в населените места, в които живеят респондентите, и оценките, които те дават за нивото на сивия сектор като цяло в българската икономика. Така например, през 2013 г. наетите лица от градовете Хасково, Пловдив, Смолян посочват относително най-високи дялове сив сектор в своите региони и в страната като цяло.

Изследването от 2014 г. дава основание да се изведат следните регионални специфики в оценките на наетите лица за относителния дял на „икономиката в сянка“ по региони: ($V^2=0,246$; $\chi^2=0,000$).

Най-високи стойности на сивите практики (между 41 и 50 %) се сочат от наетите лица от градовете Видин, Търговище, Разград и Монтана, а също така Шумен и Плевен. Абсолютни „шампиони“ в сивите практики се оказват в Монтана – според близо една десета от работниците, сивите практики там са между 51 и 60 %, а според малко по-малко от една трета от наетите лица сивите практики в региона са между 41 и 50 %. За средни по стойност сиви практики (до 30 %) съобщават работниците/служителите от градовете Ямбол, Хасково, Кърджали, Перник, Габрово, Варна и Бургас. Относително най-ниско е оценен дялът на сивите практики в градовете Велико Търново, Благоевград, Русе, Сливен, Кюстендил. Монтана продължава да бъде регионът с най-висока концентрация на сиви практики. Още при първото измерване през 2010 г. Монтана изскочи видимо над другите градове, като тогава близо 70 % от хората съвсем открито съобщиха, че са били включени в сиви практики през периода 2006-2010 г. Макар че в този район действа регионален център на Националния център⁵

⁵ Националният център „Икономика на светло“ е създаден през 2010 г. като част от изпълнявания проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“. Освен централния офис в София, центърът има регионални офиси в 9 града.

„Икономика на светло“ и са положени значителни усилия за разясняване вредите от сивите практики, районът все още остава с най-високи нива на неспазване на законодателството. Причините за това са обективни – високи нива на безработица, малък брой работещи предприятия, невъзможност да се намери работа в официалната част на икономиката, множество малки населени места със затихващи функции, ниски нива на доходи и т.н. И докато тези обективни обстоятелства не бъдат преодоляни, трудно може да се очаква да настъпят чувствителни промени в икономическото поведение на наетите лица.

3. Наетите лица и сивите практики

3.1. Реално установени нива на включеност на наетите лица в сенчести практики

Оценките на наетите лица за обхвата и разпространението на сенчестите практики са само един от изследваните аспекти. Този аспект несъмнено е важен в познавателно отношение, но в контекста на задачите на проведените изследвания още по-важни са първо, включеността/участието на наетите лица в сиви практики, и второ, включеността/участието на техни близки и приятели в сиви практики. Ето защо паралелно с общите оценки за обхвата на типичните сиви практики, при проведените изследвания от наетите лица чрез система от индикатори са набирани емпирични данни за реално протичащите процеси и за реално срещащите се нарушения на действащото законодателство. При проведените изследвания сред наетите лица са търсени самооценки за тяхното участие/включеност в два основни вида сиви практики на работното място – 1) практики, свързани с нарушаването на трудовото законодателство (работа без договор, работа с договор с фиктивни клаузи, наемане срещу договор на определена сума, съпроводено с допълнително заплащане на

необлагаем кеш на „ръка“) и 2) практики, свързани с нарушения на осигурителното законодателство (осигуряване на суми, по-малки от реално получаваното възнаграждение, липса на каквото и да е здравно и социално осигуряване).

Събраните самооценки се базират изцяло на самосъзнанието на респондентите – те са помолени да посочат дали през последната една година те лично или техни близки са участвали в някои сиви практики. Презумпцията е, че когато въпросът е зададен лично към респондентите, те биха могли и да не съобщят действителното състояние, тъй като на практика биват питани дали са нарушили нормативни актове. Затова освен за себе си, лицата дават оценка дали подобни неща са се случвали на техни близки, приятели, колеги. Това е т.н. проективен въпрос, чрез който от респондента „се сменя“ отговорността за извършването на социално нежелателни, табуирани или незаконни действия. Досегашният опит в провеждането на цитираните изследвания показва, че когато става въпрос не лично за респондентите, а за близките и познатите им, те са два пъти по-склонни да съобщават за извършени нарушения на законодателството.

Събраните емпирични данни дават възможност да се направи съпоставка и да се изведат тенденциите за реалната включеност на наетите лица в сиви практики през 2010, 2012, 2013 и 2014 г.

Още от самото начало на наблюденията на тези показатели (2010 г.) се установиха **относително високи нива на реална включеност на наетите лица в сиви практики**. Тенденцията се запази практически през целия период на наблюдение (2010-2014 г.), като най-високи нива на включеност бяха отбелязани по отношение на практиката за **работа на трудов договор за определена сума плюс устни договорки за по-голямо заплащане**. Според наличните емпирични данни, през 2014 г. в сравнение

с 2010 г. се очертават следните основни тенденции:

Първо, **устойчиво намаление на лицата, които работят без трудов договор** – от 16,6 % през 2010 г., на 12,8 % през 2012 г., 10,4 % през 2013 г. до 6,4 % през 2014 г. Отбелязва се също така и **намаление на лицата, чиито близки са работили през 2014 г. без трудов договор** (от 18,4 % през 2012 г. те нарастват до 23,2 % през 2013 г., но през 2014 г. се редуцират до 19,9 %). Трябва да се има предвид, че при първото измерване през 2010 г. този дял бе 29,6 %, така че в сравнение с тази базова първа стойност през 2014 г. е налице спад от 10,6 %.

Второ, **намаление на лицата, които получават заплащане под минималната работна заплата за страната** (от 6,0 % през 2012 г. на 5,2 % през 2013 г. и 2,8 % през 2014 г.) и на лицата, чиито близки получават заплащане под минималната за страната работна заплата (от 15,7 % през 2010 г., на 10,8 % през 2012 г. до 9,6 % през 2013 г. и 8,2 % през 2014 г.).

Трето, **намаление на лицата, които работят без да им се изплащат осигуровки** (от 10,8 % през 2012 г., 8,8 % през 2013 г. до 4,3 % през 2014 г.) и на лицата, чиито близки работят без да им бъдат изплащани осигуровки (от 24,7 % през 2010 г., 11,6 % през 2012 г., рязко повишаване до 18,0 % през 2013 г. и отново спад до 11,4 % през 2014 г.).

Четвърто, **намаление на лицата, които работят при лоши условия на труд** (от 14,8 % през 2012 г. на 10,8 % през 2013 г. и 6,5 % през 2014 г.) и на лицата, чиито близки работят при лоши условия на труд (от 21,2 % през 2010 г., 16,8 % през 2012 г., леко завишаване до 18,4 % през 2013 г. и спад до 12,4 % през 2014 г.). Като цяло се оформя тенденция за устойчиво намаление на лицата, работещи при лоши условия на труд, което е индикация, че полаганите усилия за повишаване на ефективността на политиките за безопасност и здраве при работа дават своите позитивни резултати.

Пето, през 2014 г. в сравнение с 2012 г. се наблюдава, обаче, **съществено увеличение на дела на наетите лица, чиито близки работят на трудов договор за определена сума плюс устни договорки за по-високо заплащане** (от 19,6 % през 2012 г. на 27,6 % през 2013 г. до 44,2 % през 2014 г.). В същото време, има леко намаление на лицата, заявили, че те самите са работили на трудов договор за определена сума плюс устни договорки за по-голямо заплащане (от 10,8 % през 2012 г. на 20,8 % през 2013 г. и намаление до 17,8 % през 2014 г.).

Шесто, **установява се видимо увеличение на лицата, които работят при удължено работно време без заплащане** – те са 18,8 % през 2012 г., леко спадат през 2013 г. до 17,2 % и се увеличават до 24,3 % през 2014 г., и на лицата, чиито близки са работили при удължено работно време без допълнително заплащане (25,8 % през 2010 г., 22,0 % през 2012 г., 21,2 % през 2013 г., за да достигнат 36,3 % през 2014 г.).

Седмо, **наблюдават се нестабилни, но не пренебрежими нива на лицата, които получават нередовно трудовите си възнаграждения** (от 14,4 % през 2012 г. на 9,2 % през 2013 г. и обратно скок до 15,6 % през 2014 г.) и **на лицата, които заявяват, че техните близки получават нередовно трудовите си възнаграждения** (от 33,6 % през 2010 г., на 29,6 % през 2012 г. и на 25,2 % през 2013 г. и 28,2 % през 2014 г.).

В крайна сметка, по четири от наблюдаваните показатели за периода 2010-2014 г. се установяват трайни тенденции за намаление на относителните дялове на нарушенията, което показва, че в стопанската практика протичат реални процеси по ограничаване на нарушенията на действащото законодателство.

През 2014 г. все още проблематични са три от наблюдаваните сиви практики. Едната от тях – **работа на трудов договор за определена сума плюс устни договорки за по-високо заплащане**, продължава

да бъде предмет на заострено внимание, тъй като считано от 2011 г. насам бележи ръст и този процес все е още не е овладян. Емпиричните данни сочат, че в регионален план практиката е различно разпространена ($V^2=0,418$; $\chi^2=0,000$). Най-високи нива на разпространение на работата с фиктивни трудови договори се установява в градовете Враца, Кърджали, Ловеч, Перник, Стара Загора, Хасково, Смолян, Силистра, Бургас, Велико Търново, Пазарджик, Търговище пък са градовете с най-ниски нива по този показател. Предмет на специални политики следва да бъде и ограничаването на **практиката наетите лица да работят извънредно без този труд да се заплаща**. Картината в регионален план е следната ($V^2=0,208$; $\chi^2=0,000$). Най-големи дялове наети лица от Враца, Стара Загора, Пловдив, Перник, Ловеч, Силистра и Смолян съобщават за съществуването на такава практика в предприятията, в които те работят.

Третата проблематична практика е **забавянето на изплащането на трудовите възнаграждения**. Според емпиричните данни, тя е най-често срещана в градовете Ловеч, Враца, Кърджали, Шумен, Смолян, Сливен, Силистра ($V^2=0,326$; $\chi^2=0,000$). Тази сива практика е мотивирана от редица обективни и субективни фактори, които в крайна сметка водят до създаването на ситуации за възникване на допълнителни сиви практики, като например ако работниците дълго време не получават възнаграждение по официалния начин, стават видимо по-склонни да получават необлагаем кеш на ръка. Ето защо тя изисква адекватно адресиране. Прави впечатление, че **трите коментирани сиви практики с тенденции към увеличаване се срещат в едни и същи градове – Враца, Стара Загора, Пловдив, Кърджали, Хасково, Шумен, Перник, Ловеч, Силистра и Смолян**. Регионалните икономии и местните пазари на труда в тези райони създават повече предпоставки за възникването на сиви практики при полагането на труд.

Данните са представени в таблица 2.

Таблица 2. Нива на включеност на наетите лица в сиви практики през 2012, 2013 и 2014 г.

Случвало ли ви се е през последните 12 месеца:	На Вас лично						На Ваши близки								
	Да			Не			Да			Не			Не зная		
	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013	2014
1. Да работите без трудов договор	12,8	10,4	6,0	88,0	89,6	94,0	18,4	23,2	19,9	60,0	58,4	46,0	21,6	18,4	34,1
2. Да работите на трудов договор за определена сума плюс устни договори за по-голямо заплащане	10,8	20,8	17,8	89,2	79,2	82,2	19,6	27,6	44,2	49,6	51,2	25,3	30,8	21,2	30,5
3. Да получавате заплащане под минималната работна заплата, определена за страната	6,0	5,2	2,8	94,0	94,8	97,2	10,8	9,6	8,2	62,8	66,4	52,7	26,4	24,0	39,1
4. Нередовно изплащане на трудовете възнаграждения	14,4	9,2	15,6	85,6	90,8	84,4	29,6	25,2	28,2	47,6	55,6	34,3	22,8	19,2	37,5
5. Да работите, без да ви се изплащат осигуровките	10,8	8,8	4,3	89,2	91,2	95,7	11,6	18,0	11,4	55,6	60,4	45,2	32,8	21,6	43,4
6. Да работите при уължено работно време без заплащане	18,8	17,2	24,3	81,2	82,8	75,7	22,0	21,2	36,3	48,0	58,0	26,9	30,0	20,8	36,8
7. Да работите при лоши условия на труд	14,8	10,8	6,5	85,2	89,2	93,5	16,8	18,4	12,4	53,6	59,2	44,2	29,6	22,4	43,4

Източник: Проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“, национални представителни изследвания сред наетите лица през 2012, 2013 и 2014 г.

Икономическо развитие

3.2. Допълнителната заетост и рисковете от попадане в сенчести практики

Изследванията на сенчестите икономически дейности показват, че допълнителната заетост при хората, занимаващи се с наеман труд, крие големи рискове от попадане в „икономиката в сянка“. Обяснението е в икономическата принуда – в над две трети от случаите причините за започване на допълнителна заетост са желанието за повече доходи, което прави лицата в много по-голяма степен склонни на компромиси и по-толерантни към нарушенията на трудовоправното и осигурителното законодателство. Според изследването от 2014 г., 13,7 % от наетите лица извършват допълнителна дейност⁶ срещу заплащане, като най-често извършваните дейности са в търговията, селското стопанство и земеделието, счетоводни услуги, медицински услуги, електроуслуги, транспортни услуги, строително-монтажни услуги, готварство и др.

Данните от 2014 г. сочат, че в част от най-силно нарушаваните аспекти на трудовоправните и осигурителните отношения при допълнителната заетост започват да се наблюдават позитивни промени. Представените данни показват, че продължава положителната тенденция за намаляване на относителния дял на лицата, които извършват допълнителна дейност без трудов договор – този дял през 2010 г. е бил 42,1 %, намалял е на 27,8 % през 2013 г. и през 2014 г. спада до 21,4 %. Това показва, че още около една десета от наетите лица, извършващи допълнител-

⁶ За сравнение, този дял е 14,4 % при изследването през 2013 г.

на дейност срещу заплащане, са осъзнали рисковете от работа без трудов договор, както и че в по-далечна перспектива това ще се отрази негативно върху размера на пенсията им⁷.

През 2014 г. се установява трайна тенденция за намаление на дела на работещите допълнително лица, които са осигурявани на по-малки суми от реално получаваните. Техният дял е бил 34,2 % през 2012 г., 38,9 % през 2013 г. и е намалял драстично през 2014 г., достигайки до 16,2 %. Малко смущават обаче данните за това до каква степен хората оценяват важността на това да бъдат осигурявани – докато през 2012 г. техният дял е бил 63,2 %, а през 2013 г. е скочил до 75,0 %, то през 2014 г. е паднал до нивото от 57,3 %. Това е тревожен сигнал, показващ, че още дълго трябва да се работи, за да бъде върнато доверието на хората в здравната и пенсионната системи, защото към днешна дата доверието е критично ниско и това предопределя пренебрежителното отношение на хората към самото осигуряване. За повече детайли, таблица 3:

⁷ Изследването сред наетите лица през 2012 г. установи, че в сравнение с 2010 г. почти два пъти и половина са се увеличили лицата, извършващи допълнителна работа срещу заплащане – от 6,2 % през 2010 г. на 15,2 % през 2012 г., което, само по себе си, представлява потенциален фактор за генериране на сиви практики. Това допускане се базира на опита ни от предходно проведените изследвания в рамките на цитирания проект. Така например, данните от 2010 г. показаха, че над две трети от извършващите допълнителна работа лица имат едни или други проблеми при полагането на труд – проблеми при сключването на договор с работодателя, неотчисляване на социални и здравни осигуровки, ненавременна изплащане на възнагражденията за труд, удължено работно време без допълнително заплащане, преформатиране на задачите и т.н.

Таблица 3. Разпределение на наетите лица според извършването на допълнителна заетост и основните параметри на допълнителната заетост през 2012, 2013 и 2014 г.

Допълнителна заетост	Не			Да			Не знам/Не посочил		
	2012	2013	2014	2012	2013	2014	2012	2013 ⁸	2014
Имате ли писмен договор с работодателя?	42,1	27,8	21,4	42,1	61,1	74,3	-	5,6	4,4
Редовно ли Ви изплащат възнагражденията за труда?	5,3	5,6	10,0	73,7	80,6	85,0	2,6	5,6	5,0
Как Ви осигуряват – на по-малка сума от реално получаваната?	34,2	38,9	16,2	34,2	55,6	67,7	13,2	5,6	16,1
Как Ви осигуряват – на по-висока от реално получаваната?	31,6	50,0	16,7	26,3	30,6	67,2	18,4	16,7	16,1
Можете ли да договоряте с работодателя си на каква сума да Ви осигуряват?	50,0	55,6	62,6	21,1	30,6	14,6	15,8	13,9	22,8
Важно ли е за Вас да Ви превеждат здрави и социални осигуровки?	26,3	16,7	29,1	63,2	75,0	57,3	7,9	8,3	13,6

Източник: Проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“, национални представителни изследвания сред наетите лица през 2012, 2013 и 2014 г.

През 2014 г. в сравнение с 2012 г. с 12,6 % е нараснал относителният дял на наетите лица, които твърдят, че не могат да преговарят със своя работодател за размера на техните осигуровки. Този факт не бива да се тълкува прибързано – когато гадено лице се наема, се договаря размерът на неговото възнаграждение за труд, а размерът на осигуровките е функция от заеманата длъжност и полагащото се за нея възнаграждение (минимален осигурителен доход). Друг е въпросът, че наеманото лице трябва да може да отстоява правата си и ако му бъде предложено да работи на договор във фиктивни клаузи, тогава би следвало да изиска от работодателя осигуряване на реално получаващия размер на възнаграждението за труд.

Представените емпирични данни за 2014 г. показват, че по отношение на допълни-

телната заетост са настъпили видими позитивни промени. Значително е намалял дялът на лицата, които работят без трудов договор, както и е намалял дялът на тези, които не се осигуряват на реално получаваните възнаграждения. Но въпреки установените позитивни промени, допълнителната трудова заетост продължава да се нуждае от засилен контрол от страна на държавната власт, строга законова регламентация и преди всичко – от сериозна работа в насока на промяна на очевидно все още съществуващите нагласи на търпимост и съпричастност на част от работниците и служителите към сивите практики. Проучването сред наетите лица от 2014 г. установи свиване на сивите практики в областта на допълнителната трудова заетост, което според нас е положителен аргумент за ефективността на предприетите от държавата мерки. Но независимо от това, тези дейности трябва да продължат, защото промяната на нагласите е бавен и продължителен процес, а когато се съчетае с икономическата принуда (ниските доходи),

⁸ През 2012 и 2013 г. в скалата към този въпрос е присъствал и допълнителен отговор „всеки път е различно“, докато при попълването на информационната база данни такава опция няма. В сумите по тези редове разликата до 100 % за 2012 г. и 2013 г. е за сметка на този допълнителен отговор.

създава сериозни трудности пред изграждането на подходяща психологическа мотивация за нетолеране на сивите практики.

4. Вместо заключение: съществено важните социологически импликации

Представените емпирични данни са основание да се направи общата констатация, че през периода 2010-2014 г. относителният дял на „икономиката в сянка“ в България постепенно намалява. В строго социологически план представените емпирични данни са основание за сериозен размисъл. Оценките на наетите лица действително показват, че е налице тенденция за плавно редуциране на относителния дял на „икономиката в сянка“ в България. Ако според оценките на наетите лица през 2010 г. почти всяко второ действие на предприемачите е било свързано с извършването на нарушения на трудовото, осигурителното и финансовото законодателство, то през 2014 г. делът на тези нарушения е намалял до 31 %.

Логично възниква въпросът наистина ли така драстично са намалели сенчестите практики в българската икономика или за наблюдавания период са настъпили по-скоро промени в състоянието на обществените нагласи и оценките за „икономиката в сянка“? Ако приемем, че сенчестите практики действително са редуцирани, на какво се дължи това редуциране? Ако от друга страна има чувствителна промяна в обществените оценки за изучаваното явление, тогава какво точно се е случило?

Отговорът на този въпрос изисква да се вземе предвид сложната съвкупност от многопластови и реални промени в българското законодателство, както и предприетите мерки и направените усилия за ограничаване и превенция на сенчестите икономически практики. Факт е, че резултатите от проведените през 2010-2014 г. изследвания бяха много широко анонсирани в българското общество. Те станаха повод за активизиране на публичния дебат по темата неформална

икономика и в частност, сивата икономика и сенчестите икономически практики. В резултат, на ниво политики бяха проектирани и практически приложени няколко пакета от законодателни промени, създаващи реални предпоставки за намаляване на сивите практики. Предприеха се реални мерки за проследяване на пътя на ключови суровини, както и икономическите обороти на предприятията в „реално време“. Последва видимо активизиране на държавните институции, в чиито компетенции е извършването на превантивен контрол върху дейността на икономическите субекти. Практическите ефекти от това се изразиха в реални промени в стопанското поведение на икономическите субекти, а общият резултат бе намаляване на част от типичните сиви практики.

Наред с очертаните реални промени, темата за неформалната икономика и сенчестия бизнес навлезе трайно в националните и регионалните медии. От своя страна, това доведе до промени в доминантните на общественото мнение за „икономиката в сянка“ – от силно табуирана тема, каквато бе тя през 2010 г., тази проблематика са превърна в повод за демонстриране на социално отговорно и социално легитимирано поведение. Когато през 2010 г. стартираха серията изследвания в цитирания проект, само една от целевите групи (работодателите) имаше реална представа какво всъщност се случва в българската икономика. Оценките на наетите лица (и на населението) говореха за много по-високи нива на сенчестите практики (48-58 %), което бе предмет на допълнителни анализи и показва, че в тези оценки е въграден не само опитът и личните впечатления на изследваните лица, но и инкорпориранияте разкази и оценки на техни близки, приятели и колеги. Така в крайна сметка изследваните лица пресъздаваха силно преекспонирана реалност, в която едни и същи сиви практики биваха оценени два пъти – веднъж чрез личния опит/впечатления на респондентите и втори път – чрез инкорпориранияте чужди впечатления/оценки. С това се

обясняват и по-високите оценки на наетите лица за относителния дял на сенчестите икономически практики у нас.

През периода 2010-2014 г. големи групи от българското общество получиха прецизна, много детайлна информация за това що е „икономика в сянка“ и в частност, що е сива икономика, кои са нейните проявления и как да бъде разпознавана в ежедневието на хората. Постепенно у наетите лица бяха изградени знания и компетентности за разпознаване на явлението „икономика в сянка“, а това направи нашите респонденти по-точни, съответно техните мнения придобиха по-висока степен на експертност. В резултат на това през 2014 г. представите и оценките на наетите лица за обхвата на „икономиката в сянка“ са видимо по-реалистични и различни от оценките през 2010 г.

И така, какво всъщност се промени – реалните нива на сенчестите икономически практики или оценките за тях? Най-краткият отговор е, че за периода 2010-2014 г. настъпиха осезаеми промени в реално протичащите икономически процеси (в това число, в обхвата на сенчестите икономически практики), в обществените оценки за тях. През 2014 г. консолидираната оценка на българското общество за относителния дял на „икономиката в сянка“ в България варира между 31,3 % и 32,3 %. Трябва да се има предвид обаче, че според най-новите международни сравнителни изследвания⁹ това е едно от

⁹ Изследването на френския Икономически и социален съвет (оповестено през юни 2014 г.) сочи, че България е с най-висок дял (31,9 %) на сивия сектор в икономиката си от всички страни в ЕС. Според оповестените данни, през 2014 г. дялът на сивата икономика е най-нисък в страни като Австрия – 7,6 % от БВП. Следват Люксембург с 8,2 %, Холандия с 9,5 %, Великобритания с 10,1 %, Франция с 10,8 %, Ирландия, Германия и Финландия съответно с 12,7 % и по 13,3 %. След България с най-висок дял на сива икономика са Румъния с 29,1 %, Литва с 28,5 %, Естония с 28,2 % и Латвия с 26,1 %. Според този доклад основните фактори, които стимулират сивата икономика, са масовата безработица, икономическата криза, бедността, данъците, които увеличават разходите за труд, и силната конкуренция, която се отразява на резултатите на компаниите.

най-високите нива на сива икономика сред страните – членки на ЕС. Емпиричното изучаване на „икономиката в сянка“ показва, че неформалността е изключително „пластична“, динамична и лесно трансформираща се – когато бъде „уловена“ в някое конкретното свое проявление, тя мимикрира или се трансформира в друго проявление. Ето защо е разумно сенчестите икономически практики да се разглеждат като универсална и присъща характеристика на трансформиращото се българско общество, да се изучават системно и в зависимост от конкретните им проявления да се проектират адекватни подходи, политики и мерки за тяхното регулиране.

Цитирани източници:

- Бурджио, П., 2005. Ритуали на институиране. *Социологически проблеми*, кн. 3-4.
- (Burdijo, P., 2005. Rituali na instituirane. *Sotsiologicheski problemi*, kn. 3-4.
- Гоев, В., 2010. Статистическо изследване на скритата икономика в България през периода 2002-2008, София.
- (Goev, V., 2010. Statisticheskoto izsledvane na skritata ikonomika v Bulgaria prez perioda 2002-2008, Sofia)
- Стаев, Ст., 2002. Макроикономически дисбаланси на прехода. Сп. *Банки, инвестиции, пари*, N 2, София, с. 25-37.
- (Statev, St., 2002. Makroikonomicheski disbalansi na prehoda. Sp. *Banki, investitsii, pari*, N 2, Sofia, s. 25-37)
- Световна банка, 2008. Доклад №. 45819-BG. България: оценка на инвестиционния климат, том втори II. Неформалният сектор.
- (Svetovna banka, 2008. Doklad №. 45819-BG. Bulgaria: otsenka na investitsionniya klimat, tom втори II. Neformalniyat sektor)
- Хугокормов, А. Г., 2009. Экономическая теория. Новейшие течения Запада. М., изд. „Инфра“, с. 211.

Икономическо развитие

- (Khudokormov, A. G., 2009. Ekonomicheskaya teoriya. Noveyshiye techeniya Zapada. M., izd. "Infra", s. 211.)
- Ченгелова, Е., 2014а. „Икономиката в сянка“ в представите на българското общество, сп. *Икономически алтернативи*, ISSN 1314–6556, кн. 3, с. 5-22.
- (Chengelova, E., 2014а. „Ikonomikata v syanka“ v predstavite na balgarskoto obshtestvo, sp. *Ikonomicheski alternativi*, ISSN 1314– 6556, кн. 3, s. 5-22)
- Ченгелова, Е., 2014б. „Икономика в сянка“. Холистичен подход за емпирично изучаване и актуални измервания, издателство „Фабър“, ISBN 978-619-00-0062-4, с. 595.
- (Chengelova, E., 2014б. „Ikonomika v syanka“. Holistichen podhod za empirichno izuchavane i aktualni izmervaniya, izdatelstvo „Faber“, ISBN 978-619-00-0062-4, s. 595)
- Ченгелова, Е., 2014с. Модели на поведение при „икономиката в сянка“. сп. *Философски алтернативи*, ISSN 0861-7899, кн. 1, с. 40-57. (Chengelova, E., 2014с. Modeli na povedenie pri „ikonmikata v syanka“. sp. *Filosofski alternativi*, ISSN 0861-7899, кн. 1, s. 40-57)
- Ченгелова, Е., 2013. Холистичен подход за конструиране на методология за емпирично изследване на „икономиката в сянка“. сп. *Философски алтернативи*, ISSN 0861-7899, кн. 4, с. 108-128.
- (Chengelova, E., 2013. Holistichen podhod za konstruirane na metodologiya za empirichno izsledvane na „ikonmikata v syanka“. sp. *Filosofski alternativi*, ISSN 0861-7899, кн. 4, s. 108-128)
- Ченгелова, Е., 2012. „Човешките измерения“ в сивата икономика. Работодатели и наеман труд в търсене на оптимални модули за оцеляване в криза. - В: Глобалната криза в България – социално икономически и демографски проблеми и хуманитарни аспекти. София., изд. Фондация „Човештина“, с. 162-171.
- (Chengelova, E., 2012. „Choveshkite izmerenia“ v sivata ikonomika. Rabotodateli i naemen trud v tarsene na optimalni moduli za otselyavane v kriza. – V: Globalnata kriza v Bulgaria – sotsialno ikonomicheski i demografski problemi i humanitarni aspekti. Sofia., izd. Fondatsia „Choveshтина“, s. 162-171)
- Шанин, Т., 1999. Неформальная экономика. Россия и мир, под ред. Т. Шанина. М., изд. „Логос“, с. 576.
- (Shanin, T., 1999. Neformal'naya ekonomika. Rossiya i mir, pod red. T. Shanina. M., izd. "Logos", s. 576)
- Castells, M., A. Portes, 1989. World underneath: the origins, dynamics and effects of the informal economy, in Portes, A., Castells, M., Benton, L. (Eds), The Informal Economy, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- De Soto, Hernando, 2000. The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere else. New York: Basic Books.
- Feige, E., 1990. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach //World Development. - Vol. 18. № 7. July, p. 989-1002.
- Grossman, G., 1989. Informal Personal Incomes and Outlays of the Soviet Urban Population. The Informal Economy: studies in advanced and less developed countries. A. Portes, M. Castells, L. Benton (eds.), London: The Johns Hopkins University Press, 1989.
- Schneider, Fr., Colin C. Williams, 2013. The Shadow Economy. The Institute of economic Affairs.
- Schneider, Fr., 2011. The Shadow Economy and Shadow Economy Labour Force: What Do We, (Not) Know, Inc. Marketing & Communication, p. 2-9.
- Schneider, Fr., 2007. Shadow Economies and Corruption in Transitiopn Countries; Some Preliminary Findings, p. 4-6.
- Schneider F., 2005. Shadow Economies of 145 countries all over the World: What Do We Know? CREMA, Paper No.13.